

3 історії вітчизняної лінгвістики

Ставлення Олександра Потебні до української мови та завдань її вивчення в оцінці Юрія Шевельова

В історико-мовознавчій проблематиці наукових студій Ю. Шевельова чільне місце належить осмисленню творчої спадщини О. Потебні, насамперед тієї її частини, яка пов'язана з проблемою вивчення української мови. Глибокий і всебічний аналіз україномовного аспекту діяльності свого видатного попередника дослідник подає, зокрема, у двох великих статтях: «О. О. Потебня і стандарт української літературної мови» [2] та «Олександр Потебня: Спроба реконструкції цілісного образу» [3]. Названі праці привертають увагу як повнотою викладу поглядів О. Потебні на українську мову, її літературні норми, перспективи подальшого розвитку і вивчення, так і притаманними Ю. Шевельову вираженістю та критичністю оцінок тих поглядів.

Для багатьох дослідників основним джерелом вияву ставлення Потебні до української мови, розуміння ним головних перешкод на шляху до вільного її функціонування була стаття «Язык и народность», уперше опублікована вже після смерті автора — у 1895 році. Той факт, що текст цієї статті відновлювався за чорновими записами вченого (хоч і близькими до нього людьми), поставив перед Шевельовим-дослідником завдання пошуку автентичних потебнівських текстів, де розглядалися би зв'язки мови з мовним середовищем і питання двомовності. Такими він визнає частину рецензії на збірник Я. Головацького «Народные песни Галицкой и Угорской Руси», опублікованої 1880 року в академічному виданні, а також датований 1887 роком лист до Олени Штейн, у якому йдеться про вплив двомовності на розвиток дітей. Стаття «Язык и народность» розцінюється при цьому лише як попередня спроба розгляду питання про зумовленість мови мовним середовищем, як своєрідна підготовка до характеристики українського мовного середовища (і відповідно стану української мови) зокрема.

Аналізуючи ідеї Потебні про націоналізм у зв'язку з проблемою збереження народності та мови цієї народності, Ю. Шевельов окремо зупиняється на трактуванні вченим поняття денационалізації, що спричиняє розчинення однієї народності в іншій. «Вообще денационализация, — наголошував О. Потебня, — сводится на дурное воспитание

(виділення автора — В. К.), на нравственную болезнь: на неполное пользование наличными средствами восприятия, усвоения, воздействия, на ослабление энергии мысли; на мерзость запустения на месте вытесненных, но ничем не замененных форм сознания; на ослабление связи подрастающих поколений со взрослыми, заменяемой лишь слабою связью с чужими; на дезорганизацию общества, безнравственность, оподление» [1: 96]. Звідси економічна і розумова залежність переможеної народності, неминучість її страждань, морального незадоволення. Однак збереження народності Потебня зовсім не обмежував затриманням старовини, для нього очевидною була можливість нормального еволюційного процесу у взаємозв'язках народностей. Певну суперечність між загальним підходом до проблеми і конкретним повним неприйняттям денационалізації Ю. Шевельов пояснює тим, що «Потебня вбачав шкоду від надмірного зросту числа відступників, що тяглися до російського, бо вважав процес не наслідком “природних” міжнародних взаємин, а результатом стосування насильницьких засобів» [3: 9]. Промовистим є подальше зауваження критика: «Не моя справа зіставляти сьогодні характеристику, дану в Потебні, з фактичним становищем у середині ХХ століття» [там само]. Ці ніби побіжно сказані слова мають велике смислове наповнення, оскільки їх імпліцитний зміст торкається проявів русифікації (= денационалізації) українського суспільства і в наші дні.

У рецензії на збірник Головацького Потебня, як відомо, порушує також освітнє питання, причому цей його погляд на чужомовну школу повністю узгоджується з загальною оцінкою денационалізації. Відповідне положення наводить у своїй статті Ю. Шевельов: «Иноязычная школа, будет ли это школа в тесном смысле или солдатчина, или вообще школа жизни, должна приготовить из сознания учеников род палимпсеста, при чем ее ученики и при равенстве прочих условий будут отставать от тех, которым в школе нужно было не забывать прежнее, а лишь учиться» [1: 96]. Але його як дослідника в цьому разі цікавить розвиток цитованої думки в проекції на російську школу, у тому числі для українців, що дозволяє бачити дещо пізніше писаний лист до Олени Штейн. У тому листі російська школа, орієнтована на вивчення п'яти мов, була названа «ідіотською», а російськомовна освіта українського населення характеризувалась як позбавлена надійної бази і безперспективна. Наведені погляди Потебні Ю. Шевельов відносить до розряду спірних думок. Аргументом на користь такої їх оцінки є передусім освіта самого Потебні, який знав чимало мов і зацікавленість якого вивченням мов була започаткована польською школою, хоча вдома в дитячі роки він розмовляв українською мовою. Наполягання на монолінгвістичній освіті в умовах тодішньої України

Ю. Шевельов пов'язує з бажанням зберегти мову, відгородити українську мову від агресивніших (у конкретному випадку — від російської, яка декому видавалася за престижнішу). У цілому й такі, здавалось би, суперечливі міркування не розходились із загальним уявленням Потебні про природу людської мови, неминущу вартість її носія — народності.

Багато цікавих думок містить дослідження Ю. Шевельова про причетність О. Потебні до процесу стандартизації української мови, вироблення її літературних норм [2]. Якщо зважати на те, що наукові праці Потебня писав російською мовою, тема шевельовської розвідки може здатися на перший погляд не зовсім правомірною і, головне, не дуже багатою на факти, необхідні для її висвітлення. Проте автор намагається подивитися на творчість великого вченого-славіста саме під таким кутом зору. За вихідні тези він узяв положення: Потебня прагнув «сприяти збереженню української мови і тим простеляти шлях її майбутньому усамостійненню» [2: № 2: 68]; «тематикою, ідеологією і почуттям Потебня був насамперед українським науковцем, який писав російською мовою» [там само: 69]. Щодо емпіричної бази, то нею для Ю. Шевельова є український ілюстративний матеріал у різних працях О. Потебні, а також два тексти останнього, писані українською мовою (Буквар для недільних шкіл і переклад кількох пісень Гомерової «Одіссеї»).

У багатьох наукових творах Потебні широко використовується українська фразеологія, зокрема скарби народної мудрості — прислів'я чи приказки. Останні, узяті, імовірно, з відомої збірки Номиса, досить щедро представлені у згаданому вище Букварі для недільних шкіл. Зустрічаємо відповідні засоби образності і в потебнівській епістолярії. Так, наприклад, у листі до чеського колеги Патери адресант уживає, безумовно, не випадково дібране прислів'я *«Лучше свое латане, аніж чуже хапане»*. Усе це дає підстави Ю. Шевельову стверджувати, що «фразеологічне мислення» у Потебні «було виразно українське» [2: № 2: 69]. Цінною є вказівка дослідника на необхідність визначити загальний характер ментальності в семантиці українських фразеологізмів-ілюстрацій, а також можливість вияву в них фонетико-морфологічних рис, притаманних мові самого Потебні.

Розглядаючи мовні риси Букваря, складеного Потебнею, Ю. Шевельов аналізує дві частини його тексту: пареміологічну і поодинокі слова. Перша характеризується ним як передавання чи навіть копіювання Номиса з окремими відхиленнями під впливом говірок (*співа* на місці Номисового *співає*, *переймають* замість *переймати* як основного варіанта та деякі інші). На основі аналізу другої частини дослідник робить висновок про те, що «мовний стандарт, установленний і пропагований Потебнею, спирався на південно-східні українські

говірки, можливо з легким нашаруванням північних рис, що може пояснюватися біографічно походженням Потебні з Роменщини» [2: № 2: 71]. Для підтвердження такої думки наведено кілька особливостей — фонетичних і граматичних (чергування *e, o* з *i* при незначних відхиленнях типу *народ, порог, камень*; *a* на місці колишнього *o* в слові *багата*; збереження пом'якшеності *p* у кінцевій позиції: *римарь, писарь*; вагання *з-* — *дз-*: *звоню*, але *дзвін*; давальний однини іменників чоловічого роду на *-ові*: *снігові*; займенникові форми *сей, скілько*; знахідний множини назв тварин дорівнює називному: *зукай на воли* та ін.). Мовні особливості Букваря загалом не виходили за межі мовного стандарту, усталеного в літературній практиці письменників 60-х років XIX сторіччя. Це положення Ю. Шевельов доповнює підкресленням своєрідності мовного стандарту, пропагованого Потебнею: «живомовна, розмовна мова, сперта на південно-східні говірки й цілком протиставлена церковнолітературній традиції українського бароко — на відміну від закоріненості в цій традиції, пристосованій частково до практики російської православної церкви в випадку Шевченка» [2: № 2: 73]. Українська літературна мова останніх десятиліть XIX і перших XX ст. спиралася в основному на ці засади, на фольклорні традиції, а відновлення шевченківського напрямку, барокових традицій припадає вже на 1920–1930-ті роки.

Для висвітлення питання про вплив Потебні на процес унормування української мови як літературної цінним матеріалом є також його україномовний переклад «Одіссеї» Гомера. «Коли Буквар показує мовну “політику” О. Потебні на початку його діяльності, переклад “Одіссеї” виявляє мовні позиції О. Потебні наприкінці його життя», — зауважує щодо цього Ю. Шевельов [2: № 3: 57]. Він зіставляє фонетико-морфологічні риси мовного матеріалу Букваря і перекладу й не бачить там принципових відмінностей. У лексиці спроби відтворення «Одіссеї» відзначається помітне уникнення церковнослов'янізмів і взагалі архаїзмів, а також відносно обмежене вживання новотворів (за винятком складених іменників і прикметників на зразок *земледержець, ясноокий*). Високого стилю Потебня досягав головним чином за рахунок синтаксису: архаїзаційними засобами (*у моря*) та засобами плеонастично-кумуляційними (*промовляти словами, пир пирувати* тощо). Отже, при загальній нейтральності фонетики, морфології, словника особлива стилістична роль відводилася синтаксисові. Переклад Потебні відповідав народницькій концепції літературної мови і був своєрідним викликом русифікаторам, оскільки демонстрував здатність української мови творити високий стиль власними ресурсами. Розвиток української літературної мови пішов, як відомо, іншим шляхом, що не применшує, на думку Ю. Шевельова, значення експерименту

О. Потебні у творенні високого стилю як важливої сторінки в історії української літературної мови і літератури.

У дослідженнях Ю. Шевельова про наукову творчість О. Потебні немає одновимірного підходу до оцінки геніального вченого, а є передовсім об'єктивний аналіз зробленого ним. На цьому й ґрунтуються подібні висновки: «Вклад Потебні у загальну й слов'янську лінгвістику — внесок світового масштабу. Теорія мови / народности (в іншій термінології — мовного середовища) не є найтривкіший камінь у зведеній будові, хоч почуття, що за нею стояли, були ширі та, можливо навіть, кінечні для національного відродження України» [3: 41]. Ці підсумкові положення, як і ті узагальнення та оцінки, що ми навели їх вище, не тільки розкривають ставлення Потебні до української мови та проблем наукового її вивчення (у контексті здобутків одного з найвидатніших вітчизняних філологів минулого сторіччя), а й засвідчують обшир бачення Ю. Шевельовим, талановитим продовжувачем традицій класика, долі української мови — і в історії, і в перспективі.

Література

1. Потебня А. А. Народные песни Галицкой и Угорской Руси: Рецензия: Отчет о двадцать втором присуждении наград графа Уварова // Записки Имп. Академии наук. 37, 4. — СПб., 1880. — С. 64–152.
2. Шевельов Ю. О. О. Потебня і стандарт української літературної мови // Мовознавство. — 1992. — № 2. — С. 67–74; № 3. — С. 57–68.
3. Шевельов Ю. Олександр Потебня: Спроба реконструкції цілісного образу // Українська мова: історія і стилі. — Х.: Основа, 1992. — С. 5–44.

1996